

Demografia històrica de l'illa d'El Hierro

Escrit per

Cristina Junyent

Directora de la Fundació Ciència en Societat i coordinadora de la Secció de Biologia i Societat de la Societat Catalana de Biologia

Per què estudiar la població humana d'una illa? Una illa és un sistema aïllat que té esmorteïdes les seves relacions amb l'exterior, de manera que es tracta d'un racó geogràfic on l'evolució funciona en condicions més fàcilment reconeixedores. També en les poblacions humanes. I, per què l'illa d'El Hierro? Com totes les Canàries, l'illa va ser poblada per nord-africans d'origen amazic, que van mantenir una cultura neolítica fins a l'arribada de nous colonitzadors europeus, entre el final del segle XVI i el començament del XVII. Aquests colonitzadors anaven acompanyats de cronistes, que van relatar els esdeveniments. Així, tenim un registre històric de la població del recanvi demogràfic.

El Hierro és una illa volcànica de l'Atlàntic oriental, llunyana i agrest, on els recursos no han estat abundants (fig. 1). És una illa alta, prou perquè l'altitud freni els alisis humits que vénen del nord. La condensació de núvols a la part alta de l'illa permet la recollida d'aigua en basses, un fenomen conegut per *pluja horitzontal*, perquè a l'illa pràcticament no hi plou i no hi ha corrents d'aigua (fig. 2).

La població humana

La població estudiada es va formar, entre els segles XVI i XVII, sobre un substrat majoritàriament europeu (com informen els polimorfismes genètics), tot i que també hi resta un cert component amazic, i una petita aportació de població subsahariana occidental, que s'atribueix a la població esclava. La distribució entre sexes va ser asimètrica; encara ara es troben diferències entre el DNA mitocondrial i el cromosoma Y, que expliquen una més gran presència de dones que d'homes amazics. Si l'aportació demogràfica del recanvi demogràfic va ser desigual, també ho va

ser l'aculturació. Els aborígens que van sobreviure es van haver d'integrar i van haver d'aprendre els costums d'una població moderna, tant els religiosos imposats per l'Església catòlica, com els laics, imposats per l'Administració reial. Canàries va ser, a l'Europa del primer Renaixement, la primera frontera ultramarina. La conseqüència que va comportar a l'únic arxipèlag poblat abans de l'arribada dels peninsulars va ser un recanvi

demogràfic i cultural. Però, amb els viatges freqüents per conquerir les noves terres d'Amèrica, les illes aviat van ser una fita en el *camí de les Índies*. Tot i la posició estratègica de l'arxipèlag entre Europa, Àfrica i Amèrica, El Hierro, com altres illes perifèriques, va restar força al marge de l'intercanvi. Es va veure afectada, al llarg de la història, per una doble o triple insularitat; és a dir, abans d'arribar a l'illa, vaixells o avions encara ara passen abans per Tenerife i, molts cops, també per La Palma o Gomera.

Hem estimat que la població històrica es va formar al principi del segle xv sobre un substrat d'aproximadament un centenar i mig de bimbatxes que van sobreviure a la conquesta i als primers colons que van arribar. La població es va mantenir reduïda fins que, a la segona meitat del segle xvi, va arribar a l'illa el gruix de la població colonitzadora. S'estima que el 1505 hi havia a l'illa unes 155 persones; el 1592, ja hi hauria uns 1.150 habitants, i el 1638, 2.676. En aquest moment, ja havia tingut lloc el recanvi poblacional i de costums. Els habitants de l'illa vivien d'una agricultura de subsistència, de ramaderia, de recol·lecció dels productes de l'illa i de la pesca. Hi havia una certa exportació, tot i que discreta, de productes agropecuaris, i també de l'orxella (*Rochella tinctoria*) i, durant un temps curt, d'herba del pastell (*Isatis tinctoria*), dos productes colorants. Episodis llargs de sequera i un jove sòl volcànic no han estat sempre generosos amb l'agricultura de l'illa; de manera que,

quan les condicions ambientals ho forçaven i les externes ho permetien, molts illencs emigraven, principalment a Amèrica.

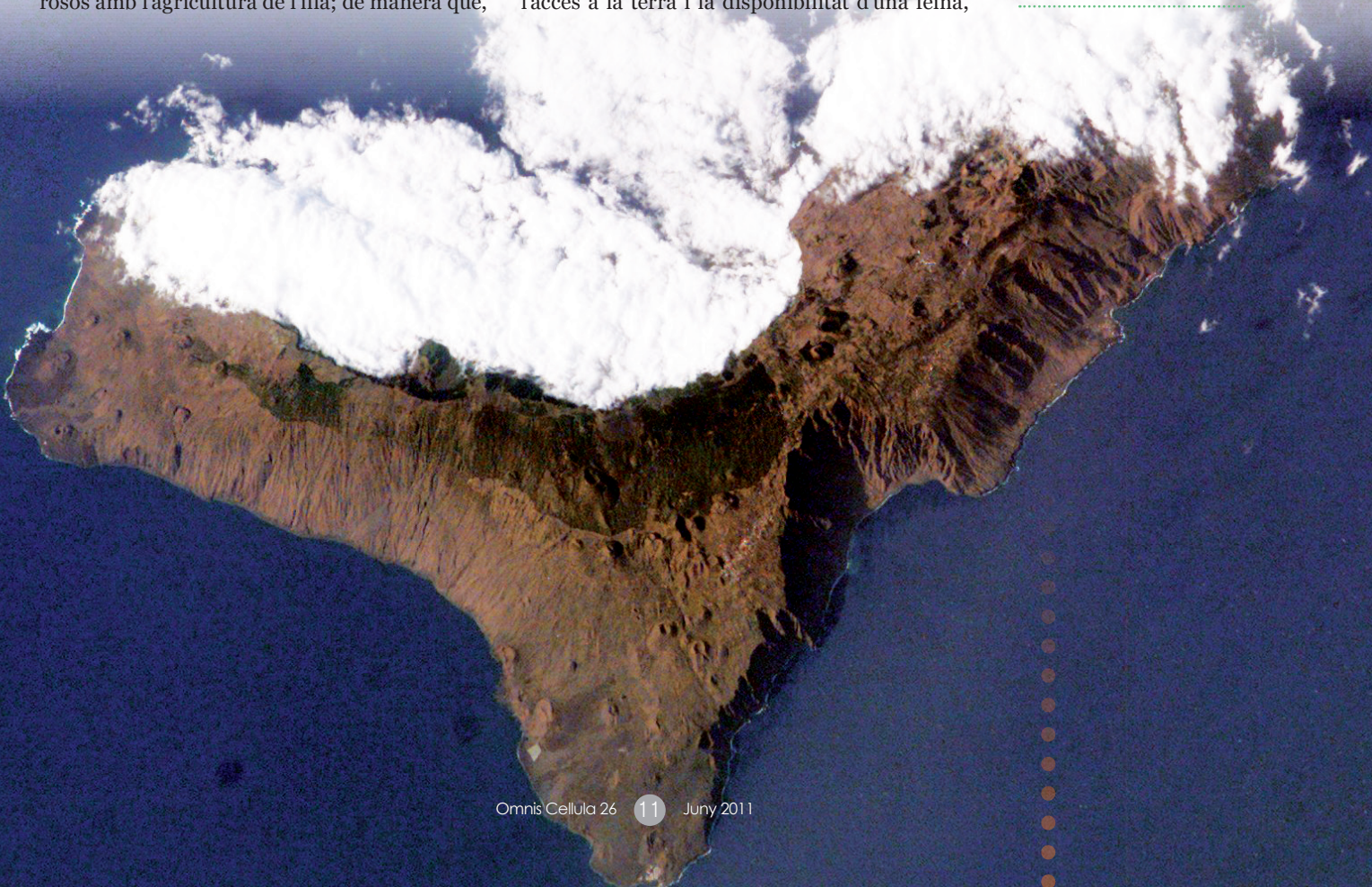
La nupcialitat i les fonts

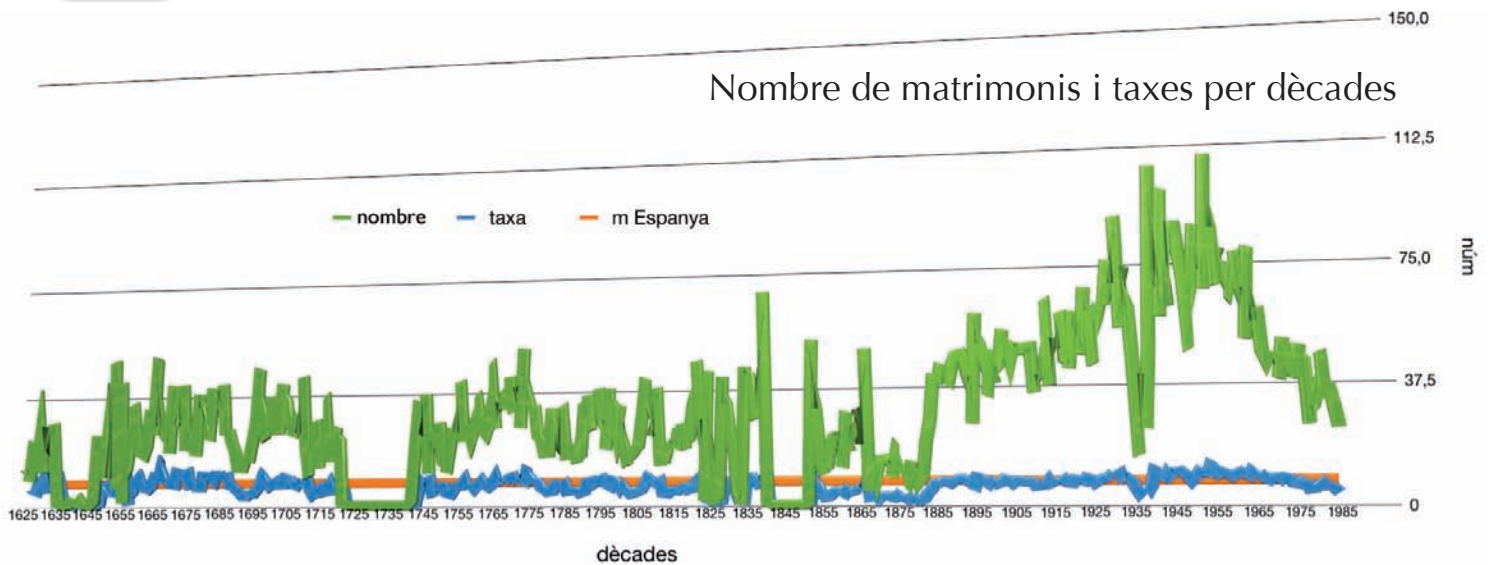
A la segona meitat del segle xvi, el Concili de Trento va establir que l'Església catòlica duria el registre de les poblacions dels països on era establerta. La implantació d'aquesta norma va ser més fàcil en diòcesis de nova fundació, com les Canàries. D'El Hierro, tenim llibres de registre matrimonial des del 1625. En aquest treball estudiem, doncs, l'estructura demogràfica i genètica que ens expliquen les partides de matrimoni recollides entre 1625 i 1985 en els llibres canònics. Desafortunadament, tenim quaranta anys de llacunes entre 1635 i 1646, entre 1720 i 1740, i entre 1826 i 1833, perquè cada segle hi va haver un incendi important a l'illa, amb la pèrdua consegüent de fonts històriques; fins al punt que aquests llibres canònics pràcticament són l'única font històrica documental de la població de l'illa.

El matrimoni és la unió de dues persones per a l'activitat social, econòmica i reproductiva. Així doncs, la nupcialitat és, en principi, la menys natural de les variables que caracteritzen un sistema demogràfic. És la variable demogràfica més sensible als canvis econòmics i, atès que el matrimoni condueix més o menys directament a la formació d'una llar independent, l'accés a la terra i la disponibilitat d'una feina,

◀ **Figura 1.** Les Canàries són un arxipèlag volcànic subtropical de la regió biogeogràfica de la Macaronèsia. El Hierro és l'illa més occidental i meridional, la menor i la més jove de totes les illes: va sorgir de l'oceà fa uns dos milions d'anys. Les Canàries es troben a l'Atlàntic oriental; a latitud sahariana i a una distància de la costa africana d'entre 115 i 210 km. Per la seva situació atlàntica, als segles xv i xvii l'arxipèlag aviat va deixar de ser terra de frontera per passar a ser el camí a les Índies. Imatge: ESA

▼ **Figura 2.** El Hierro és una illa de forma triangular, de 278 km² de superfície, de gairebé 100 km de perímetre, i diàmetres màxims de 33 i 17 km. En l'arc de 25 km que va deixar una esllavissada fa ara entorn de 21.000 anys, s'assoleix la màxima altura, 1.501 m, al pic de Malpaso. Aquesta altitud en un trajecte que, si fos pla, mesuraria 5 km de costa a costa, confereix a l'illa els pendents més elevats de l'arxipèlag. Imatge: NASA

▲ **Figura 3.** Nombre de matrimonis i taxes brutes de nupcialitat per dècades a l'illa d'El Hierro, entre 1625 i 1985.

les circumstàncies econòmiques van actuar com a filtre en la nupcialitat. A més, en un país on nupcialitat i natalitat evolucionen de manera paral·lela, la nupcialitat reflecteix no solament els canvis socials, sinó que també repercuteix en l'evolució de la població pel seu efecte en la taxa de natalitat. L'edat, el sexe, la condició econòmica, l'origen geogràfic i les expectatives, són variables individuals importants amb què les persones entren al mercat matrimonial.

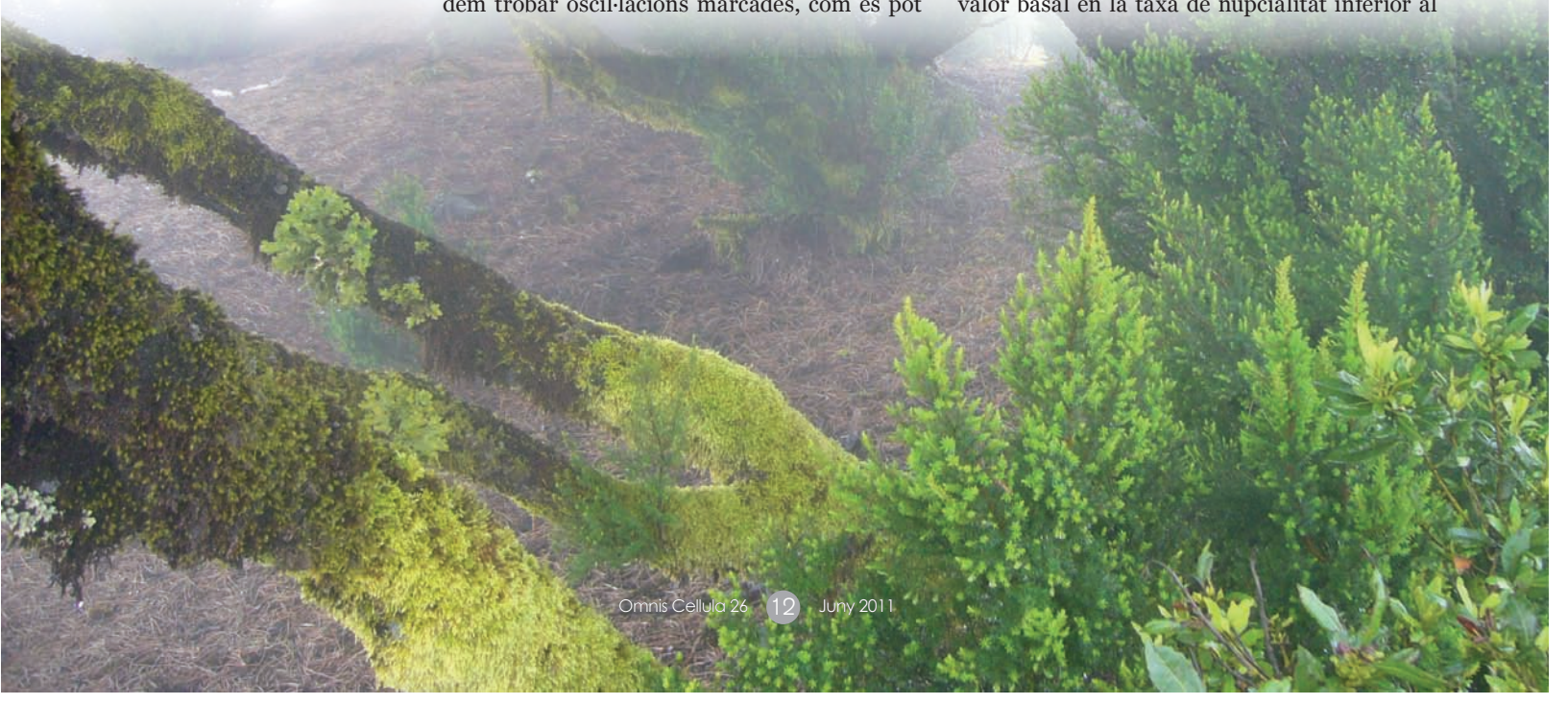
Els matrimonis

El comportament nupcial a l'illa s'emmarca clarament dins el model europeu occidental descrit per Hajnal, que es caracteritza per una edat elevada d'accés de les dones al matrimoni (a partir dels vint-i-cinc anys), un celibat femení elevat (del 10 % al 30 %) i també masculí, i una alta freqüència de segones o posteriors núpcies. A conseqüència d'aquesta estratègia, que va durar fins al 1940, la natalitat es va veure afectada per la nupcialitat.

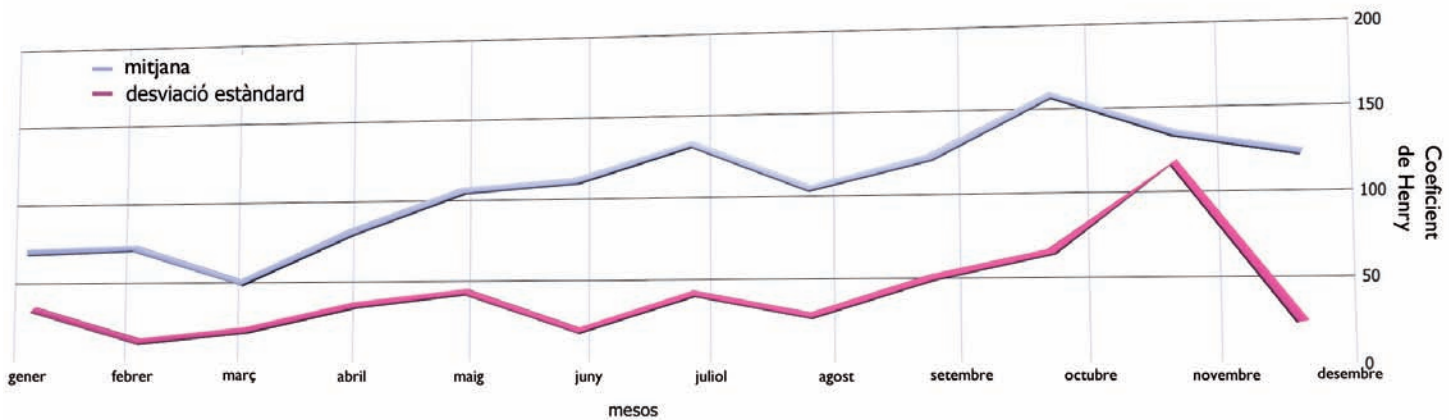
Pel que fa al nombre de matrimonis per any, podem trobar oscil·lacions marcades, com es pot

esperar d'una població petita; i sempre es va mantenir per sota de la mitjana peninsular, llevat de tres períodes curts: entre 1661 i 1680, la dècada de 1761-1770, i entre 1941 i 1970 (fig. 3). Aquestes oscil·lacions reflecteixen les èpoques de penúria econòmica que va patir El Hierro, causades per collites insuficients, que van provocar períodes de fam entre famílies no afavorides amb un repartiment equitatiu de la propietat de la terra. Aquestes adversitats van ser tan devastadores que van provocar la mort de moltes persones i van deixar seqüeles físiques en bona part de la població.

En cercar la taxa bruta de nupcialitat, que és el nombre de matrimonis per cada mil habitants, veiem oscil·lacions delimitades en el temps, que suposem que reflecteixen les crisis ecològiques, sanitàries i socials produïdes a l'illa. Com que a les societats humanes els recursos de supervivència tendeixen a neutralitzar els esdeveniments que els són desfavorables, a Hierro les crisis se saldaven amb l'emigració (fig. 3). Aquest fenomen és segurament el factor que provoca un valor basal en la taxa de nupcialitat inferior al

Mitjana i desviació típica dels matrimonis per mes

peninsular. No necessàriament implica que els illencs es casessin menys, sinó que podien fer-ho fora de l'illa. I, probablement, amb persones alienes a l'illa, cosa que explicaria el grau de celibat femení. Però aquests casos ja no formen part d'aquest estudi.

Quant al comportament estacional de la nupcialitat, podem veure que és el típic d'una societat agrícola, i que reflecteix, en un cert grau, una estratègia de transhumància parcial que seguïen al voltant d'un terç de les famílies de l'illa, fins ben entrat el segle xx: la *mudada* (fig. 4). La mudada era l'alternança de residència: la primavera i la tardor els passaven a l'altiplà, mentre que l'hivern i l'estiu els passaven a la zona baixa de la vall d'El Golfo, per optimitzar l'obtenció de recursos. Hi havia més casaments quan la població era a l'altiplà, potser perquè allà hi havia l'única parròquia de l'illa fins al 1866.

Un altre comportament que reflecteix la tria de mes per casar-se en una societat catòlica és el seguiment dels preceptes de l'Església, que no celebrava gustosa els casaments en època de penitència: quaresma (que inclou el mes de març) i advent (que inclou el mes de desembre). A El Hierro destaquen el nombre de matrimonis celebrats els mesos de juliol i novembre (fig. 4). A més, el fet que les núpcies tendissin a acumular-se cap al final de l'any fa pensar que es respectava la quaresma, però no l'advent, i que les unions se celebraven quan el rebost era ple.

Els contraents

A partir de l'estat civil podem concloure que la major part dels contraents es van casar en primeres núpcies, però també trobem que, des de la segona meitat del segle xvii i fins a la fi del segle xix, va contraure matrimoni un percentatge

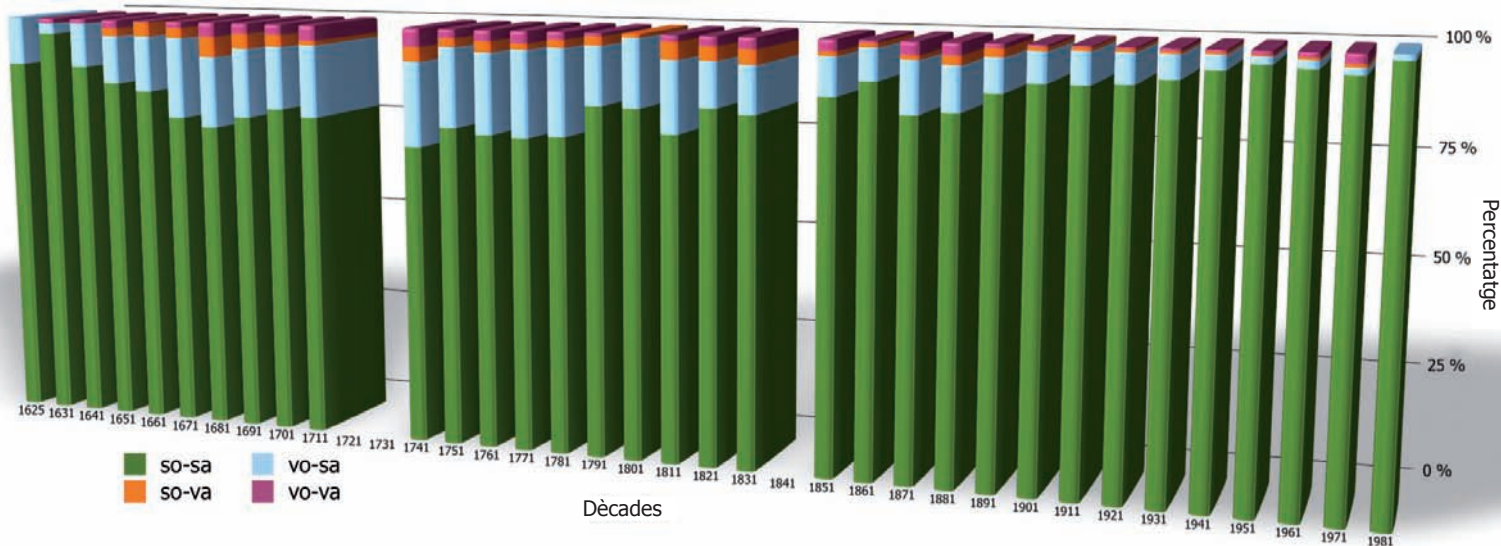
gens negligible de vidus i solteres (fig. 5). Aquest fet reflecteix una sobremortalitat femenina, relacionada amb el període puerperal. I també es detecta una sobremortalitat masculina, ja que el nombre de vídues és important, però entorn d'una tercera part del de dones a la mateixa època. Com en altres llocs, per als vidus era més fàcil tornar-se a casar que per a les vídues. En alguns casos, els vidus trobaven disposada la germana de la difunta. Aquesta mena de matrimoni, anomenat *sororàtic*, es veia afavorit perquè, qui tindria millor cura de la prole? La germana de la mare, sens dubte.

Hierro s'inclou en l'estratègia europea occidental en què l'edat d'accés al matrimoni és superior als vint-i-quatre o vint-i-cinc anys; en contrapartida a l'europea oriental, que solia ser entre els divuit i els vint-i-un anys. Fins i tot reflecteix alguna cosa més, ja que l'edat en què tant homes com dones arribaven al matrimoni en primeres núpcies era més elevada que a la resta de la Península (fig. 6). D'una banda, endarrerir l'edat d'accés al matrimoni en condicions adverses permet que neixin menys fills, que seran menys boques per alimentar. De l'altra, l'emigració masculina, com a estratègia per minvar la crisi a l'illa, es traduïa en una edat superior d'accés al matrimoni. A partir de l'edat de les segones núpcies, podem observar que l'esperança de vida anava pujant. Tenint la diferència d'edat en el moment del matrimoni, hem extrapolat una edat mitjana de mortaldat entre les dones: als vint-i-vuit anys havien mort la meitat de les dones que ho havien de fer (fig. 6).

En les partides de matrimoni es feia constatar la professió dels contraents en els casos més extrems, sobretot els primers temps; és a dir, en els casos en què els contraents o els pares eren

▲ **Figura 4.** Mitjana dels matrimonis celebrats en tot el període, prenent com a base el coeficient de Henry, que iguala el nombre de dies per mes.

Tipus de matrimoni segons l'estat civil dels contraents

▲ **Figura 5.** Tipus de matrimoni segons l'estat civil dels contraents, per dècades. Es pot veure la sobremortalitat femenina en blau.

Llegenda: *so-sa*, solter i soltera; *vu-sa*, vidu i soltera; *so-va*, solter i vídua; *vu-va*, vidu i vídua.

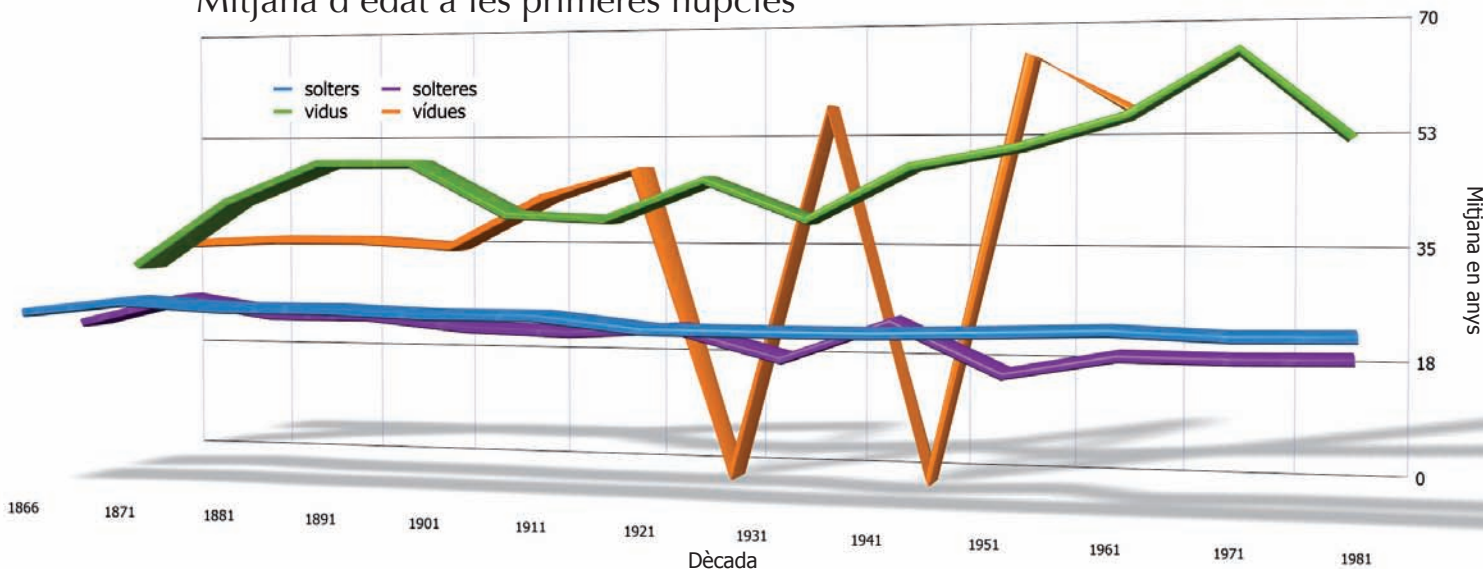
▼ **Figura 6.** Edat mitjana dels contraents a les primeres i les segones núpcies, per dècades.

militars, notaris o escrivans, d'una banda, o esclaus, d'una altra. Encreuant les professions, es detecta una clara homogàmia i estratificació social entre la població de l'illa. Atès que a El Hierro pràcticament no hi anava ningú, el que es detecta és que, entre els contraents, l'endogàmia era molt elevada: els qui es casaven a l'illa triaven nascuts a l'illa. A la segona meitat del segle xx va baixar al 97 % en el cas de les dones i al 92 % en el cas dels homes. Ara bé, en observar amb detall on han nascut els qui es casen a l'illa però no hi han nascut, veiem que, en el cas dels homes, la localitat més representada és l'illa de Tenerife, seguida per les illes de la província; i després, de la de Gran Canària. Fora dels canaris, els altres homes són d'origen peninsular, de Veneçuela i de Cuba, per aquest ordre. En el cas de les dones, la distribució és similar, però un fet la fa diferent: hi ha molt poques dones de procedència peninsular, però més (i també més

que homes) de Cuba, Veneçuela i l'Argentina. Aquesta dada no ens ha d'estranyar, perquè justament aquests països llatinoamericans van ser els triats per emigrar.

Quant a l'emigració, ja hem comentat que era una sortida per regular la població a El Hierro. Ja des del final del segle xvii, les illes van aportar al continent americà els camperols que podien abonar el cost de l'emigració. Una població creixent en un sòl pobre, castigat per crisis i sequeres freqüents que generaven fam i misèria, se sentia atreta per la riquesa indiana. Els primers temps, molts habitants d'El Hierro van anar a l'Argentina i a l'Uruguai; a Cuba, durant la primera meitat del segle xx i a Veneçuela, a la segona meitat. Però no tota l'emigració s'adreçava a Amèrica. Especialment des del 1931, també es triaven les illes majors, especialment Tenerife, i més endavant la Península.

Mitjana d'edat a les primeres núpcies

Sobretot en l'emigració a Veneçuela, hi va haver molts matrimonis per poders; és a dir, primer migrava el marit; quan estava assentat, es casaven i ella l'anava a trobar al lloc de destinació. Malgrat això, com que migraven més homes que dones, a les que restaven els resultava més difícil de trobar marit; de manera que l'edat d'accés al matrimoni de les que restaven a l'illa pujava, com també el celibat femení. També s'ha trobat una elevada taxa d'il·legitimitat (7 %) en períodes històrics, mentre que la mitjana a Espanya era de l'1,9 %. Un detall curiós és que l'edat d'accés al matrimoni de les dones que es casaven per poders i emigraven a Veneçuela era inferior a la de les que romanien a l'illa. Com també ho va ser la dels qui van retornar a l'illa des de l'Amèrica Llatina, un comportament oposat al que se sol trobar en els processos d'emigració. La interpretació d'aquestes dades és segurament l'èxit econòmic del somni americà.

En les partides de matrimoni també hi consten les dispenses per consanguinitat. En estudiar-les, trobem que l'índex de parentiu va descendent al llarg dels anys i no arriba a donar valors gaire elevats (de mitjana $\alpha = 1,97$). És comparable al de valls del Pirineu com Ansó, a Osca ($\alpha = 2,06$), Salazar ($\alpha = 1,78$) o el Pallars Sobirà ($\alpha = 1,85$). Si acceptem que el costum del nom famili-

ar a les societats occidentals és una herència de tipus patrilíneal, podem estudiar, aleshores, la coincidència dels cognoms com a indicador de parentiu, si l'origen dels cognoms és monofilètic. Òbviament, hem pensat que hi podria haver infidelitats; però es neutralitzen perquè, en aquest període de temps, tant els portadors d'un cognom com els de l'altre, podrien haver estat infidels. En els estudis de parentiu per isonímia, hem trobat que hi ha un lleuger increment del factor no aleatori, cosa que podria reflectir una certa tendència positiva a triar individus amb el mateix cognom. I la relació de parentiu entre dispenses i isonímia sembla confirmar un polifiletisme dels cognoms. Aquest fet, el podem atribuir a la concordança de cognoms entre els primers pobladors i també a l'adquisició del cognom entre els aborígens que van sobreviure. En batejar-se, no solament adquirien un nom, sinó també un cognom, i aquest podia ser el d'alguna personalitat de l'illa.

Estudiant, doncs, les partides de matrimoni d'una població catòlica, com va ser la d'El Hierro, trobem el comportament d'una societat illenca que va viure en una terra esquerpa, que va obligar els seus habitants a aprofitar que es trobaven en el camí a les Amèriques per anar a trobar fortuna, i com alguns, efectivament, la van trobar. I

Cristina Junyent

(Barcelona, 1957)

Cristina Junyent és doctora en biologia, precisament amb una tesi sobre la biodemografia de l'illa d'El Hierro.

Després s'ha dedicat a la divulgació científica. Actualment és directora de la Fundació Ciència en Societat i editora en cap d'*Omnis Cellula*. Ha col·laborat en el programa *Einstein a la platja*, de BTV, i en el programa *REDES*, de TV2. És autora amb Jaume Bertranpetit del llibre *Viatge als orígens*, premi de divulgació científica, editat per Bromera el 1997. Va ser editora del monogràfic *Comunicar ciència (Treballs de la Societat Catalana de Biologia)*, núm. 51, 2001 i redactora i editora a *Biosfera*, editada per Enciclopèdia Catalana. Ha dut la comunicació de la recerca a la UPF (2001-2003) i al CREAM (2006-2009). Entre altres diaris i revistes ha publicat a *La Vanguardia*, a *Mètode i a Transversal*.

Referències bibliogràfiques

- ARMITAGE, D.; BRADDICK, M. J. (2009). «Three concepts of Atlantic History». *The British Atlantic World*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- DÍAZ PADILLA, G.; RODRÍGUEZ YANES, J. M. (1990). *El señorío en las Canarias occidentales. La Gomera y El Hierro hasta 1700*. Santa Cruz de Tenerife: Cabildo Insular de El Hierro, p. 582.
- FREGEL, R.; GOMES, V. [et al] (2009). «Demographic history of Canary Islands male gene-pool: replacement of native lineages by European». *BMC Evolutionary Biology*, vol. 9, n. 181, DOI 10.1186/14721-48/9/181.
- HAJNAL, J. (1965). «European marriage patterns in perspective». A: GLASS, D.; EVERSLEY, D. (ed.). *Population in History: Essays in historical demography*. Londres: Edward Arnold.
- JUNYENT, C. *Biodemografia de la isla de El Hierro: estructura demogràfica y genética de la Isla del Meridiano*. [Tesi de doctorat] 1996, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MACA-MEYER, N.; ARNAY, M. [et al.] (2004). «Ancient mtDNA analysis and the origin of the Guanches». *European Journal of Human Genetics*, núm. 12, p. 155-162.
- MACÍAS HERNÁNDEZ, A. (1992). *La migración canaria*. Oviedo: Ediciones Júcar, p. 242.
- PÉREZ-MOREDA, V. (1986). «Matrimonio y familia. Algunas consideraciones sobre el modelo matrimonial español en la Edad Moderna». *Boletín de la Asociación Española de Demografía Histórica*, vol. IV, núm. 1, p. 3-51.
- REHER D.-S. (1994). «Las dimensiones del mercado matrimonial en España durante la Restauración». *Boletín de la Asociación Española de Demografía Histórica*, vol. XII, núm. 2-3, p. 45-77.
- ROWLAND, R. (1988). «Sistemas matrimoniales en la Península Ibérica (siglos XVI-XIX). Una perspectiva regional». A: PÉREZ MOREDA, V.; REHER D.-S. *Demografía histórica en España*. Madrid: El Arquero.
- SÁNCHEZ PERERA, S. (2008). *La mudada al valle de El Golfo. El Hierro*. Valverde: Ashero, p. 111.